

جمعیت شناسی

عمومی

www.ketab.ir

تألیف

دکتر محمد سید میرزائی

استاد دانشگاه شهید بهشتی

سرشناسه	:	سید میرزائی، محمد
عنوان و نام پدیدآور	:	جمعیت‌شناسی عمومی /تألیف محمد سیدمیرزایی.
مشخصات نشر	:	تهران: نشر و تبلیغ بشری: تحفه.
مشخصات ظاهری	:	۲۲۴ص: مصور، جدول.
شابک	:	۹۷۸-۹۶۴-۳۹۹-۲۶۷-۵
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	چاپ قبلی: دانشگاه شهید بهشتی، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۸۱.
موضوع	:	جمعیت‌شناسی -- ایران
موضوع	:	تفلیس خانواده -- ایران
رده بندی کنگره	:	۱۳۹۰ س۹/الف۸۵۳ HB
رده بندی دیویی	:	۲۰۲/۶-۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	:	۲۴۹۴۹۳۷

نام کتاب: جمعیت‌شناسی عمومی

مؤلف: دکتر محمد سیدمیرزایی

ناشر: انتشارات بشری با همکاری نشر تحفه

طرح جلد: سپیده کفاشی

صفحه‌آرایی: مریم شجاع

لیتوگرافی چاپ و صحافی: طیف نگار

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۰

قیمت: ۵۵۰۰ ریال

مرکز پخش

تهران - خیابان انقلاب - ضلع شرقی دانشگاه تهران - خیابان قدس - پلاک ۳ واحد ۴ و ۶

تلفن: ۰۶۶۴۶۵۸۰۶، ۰۶۶۴۰۶۴۱۵ فکس: ۰۶۶۴۹۷۸۵۴

فرید اینترنتی از سایت www.mspsc.ir مقدور می‌باشد.

این اثر، مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۳۸ است. هر کس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) نشر یا پخش یا عرضه کند مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فصل اول: موضوع جمعیت شناسی

۱	جمعیت شناسی چیست؟	۱
۲	فرایند طبیعی شکل گیری جمعیت انسانی	۲
۳	تقسیم بندی انواع مطالعات جمعیت شناسی	۳
۳	جمعیت شناسی تحلیلی	۳
۴	منابع عمده تولید کننده اطلاعات آماری	۴
۴	سرشماری ها و تاریخچه ای از آنها	۴
۵	شورای اقتصادی	۵
۵	منابع اطلاعاتی مکمل سرشماری	۵
۶	سیستم ثبت احوالی	۶
۶	جمع آوری اطلاعات از طریق نمونه گیری ها	۶
۷	نگاهی تاریخی به تولید آمار و مطالعات جمعیت شناسی	۷
۸	مفاهیم و متغیرهای عمده در جمعیت شناسی	۸
۹	سن	۹
۱۰	انواع دیگر سن	۱۰
۱۵	نسل	۱۵

فصل دوم: مرگ و میر

۱۶	مهمترین عوامل مؤثر بر مرگ و میر و طول عمر	۱۶
۱۷	عوامل اجتماعی	۱۷
۱۸	سنجه ها و مقیاس های اندازه گیری مرگ و میر	۱۸
۱۹	میزان های سنی مرگ و میر	۱۹
۱۹	جدول عمر	۱۹
۲۱	روش تشکیل جداول عمر و محاسبه آن	۲۱
۲۵	مثالی از کاربردهای عملی جداول عمر	۲۵
۲۷	میزان ناخالص مرگ و میر عمومی و استاندارد سازی آن	۲۷
۲۸	شیوه غیرمستقیم استاندارد سازی	۲۸
۲۹	شاخص مقایسه سطح مرگ و میر	۲۹
۳۰	نمایش داده های جمعیتی یا نمودار موسوم به لکزیس	۳۰
۳۱	مرگ و میر اطفال	۳۱
۳۲	مرگ و میر جنینی	۳۲
۳۳	مرگ و میرهای قبل و بعد از زایمان	۳۳
۳۴	محاسبه با استفاده از ضرایب وزنی یا تجربی	۳۴
۳۶	محاسبه میزان مرگ و میر اطفال بر حسب رتبه	۳۶

فصل سوم: مرگ و میر بر حسب علت

مرگ و میر بر حسب علت	۴۰
سن و جنس	۴۰
محل سکونت	۴۱
خانواده و مسکن	۴۱
عوامل اقتصادی و درآمد مالی	۴۱
شغل	۴۱
سنجه‌های مرگ و میر بر حسب علت	۴۱
سنجه‌های دیگر مرگ و میر بر حسب علت	۴۳

فصل چهارم: باروری و ولادت

باروری و ولادت	۴۵
مفاهیم عمده مرتبط با باروری	۴۶
شاخص‌ها و سنجه‌های مهم باروری	۴۷
برآورد باروری سنی احتمالی برای دوره‌های بعد	۴۸
میزان باروری کل	۴۹
میزان تجدید نسل	۴۹
میزان تجدید نسل خالص	۵۰
میزان باروری قانونی یا نکاحی	۵۱
میزان باروری کل با استفاده از تعداد فرزندان زنده بدینا آمده	۵۱
فاصله موالید	۵۲
اندازه‌گیری سن متوسط فرزندآوری	۵۲
روش محاسبه	۵۲
جدول باروری بر اساس طول مدت زمان سپری شده از ازدواج	۵۳
نسبت بزرگ نمائی	۵۵
تراز یا استانداردسازی میزان‌های باروری	۵۶
شاخص حیاتی و زیستی باروری	۵۷

فصل پنجم: ازدواج و طلاق

ازدواج و طلاق	۵۹
نسبت تجرد نهائی	۶۲
اندازه‌گیری سن متوسط ازدواج اول	۶۲
اندازه‌گیری سن متوسط اولین ازدواج با روش هانتیال	۶۳
تداخل مرگ و میر و ازدواج	۶۵
طلاق	۶۷
سنجه‌های طلاق	۶۸
میزان طلاق بر حسب مدت زمان ازدواج	۶۸

فصل ششم: مهاجرت

۷۰	 مهاجرت
۷۱	 تقسیم‌بندی‌های مهاجرت
۷۳	 سنج‌ها و مقیاس‌های اندازه‌گیری مهاجرت
	 روش‌های مستقیم
۷۳	 روش‌های غیر مستقیم
۷۴	 اندازه‌گیری مهاجرت‌ها با استفاده از نسبت‌های C.S.R
۷۵	 محاسبه مهاجرت‌ها با استفاده از نسبت‌های بازماندگی تعدیل شده
۷۶	 باز توزیع مهاجرت
۷۸	 پیش‌بینی مهاجرت
۸۰	 روش بررسی برآورد تقریبی از مهاجرت‌های احتمالی

فصل هفتم: پیرامون رشد جمعیت

۸۴	 پیرامون رشد جمعیت
۸۴	 رشد خطی
۸۶	 رشد نهائی
۸۶	 زمان دوبرابر شدن جمعیت
۸۷	 اندازه‌گیری میزان رشد ذاتی در یک جمعیت

فصل هشتم: پیش‌بینی بر اساس نرخ رشد

۹۰	 پیش‌بینی بر اساس نرخ رشد
۹۰	 پاره‌ای مفاهیم رایج در بحث پیش‌بینی
۹۲	 سطوح مختلف پیش‌بینی‌ها
۹۱	 پیش‌بینی در سطح کای با روش هندسی
۹۱	 روش پیش‌بینی: «تابع تغییر یافته نمائی»
۹۴	 روش محاسبه ضرایب رشد برای سال‌های پیاپی
۹۵	 روش اندازه‌گیری تغییر ساختار یا ترکیب سنی
۹۷	 پیش‌بینی‌های سنین منفرد

فصل نهم: ساخت یا ترکیب سنی و جنسی جمعیت

۹۹	 ساخت یا ترکیب سنی و جنسی جمعیت
۱۰۰	 نسبت جنسی و روش اندازه‌گیری آن
۱۰۱	 نسبت جنسی در کل
۱۰۱	 اندازه‌گیری نسبت‌های سنی
۱۰۳	 اندازه‌گیری نسبت‌های سنی سه‌گانه بزرگ
۱۰۳	 شاخص سالمندی
۱۰۳	 شاخص بستگی کل
۱۰۳	 اندازه‌گیری‌های دیگر در ساختار سنی جمعیت

۱-۵	اندازه‌گیری شاخص عدم تشابه در ساختار سنی جمعیت
۱-۷	نمودار و هرم‌های سنی جمعیت
۱۱۵	نمایش قطاعی ترکیب سنی و جنسی جمعیت
۱۱۵	نمایش سه گوش ویژگی‌های جمعیت

فصل دهم: ارزیابی داده‌های حاصل از سرشماری‌ها

۱۱۶	ارزیابی داده‌های حاصل از سرشماری‌ها
۱۱۷	شاخص اندازه‌گیری توازن جنسی
۱۲۰	شاخص اندازه‌گیری توازن سنی
۱۲۲	شاخص اندازه‌گیری تمرکز در سنین منفرد
۱۲۲	روش اندازه‌گیری شاخص ترجیح سنی «ویبل»
۱۲۳	روش اندازه‌گیری شاخص ترجیح همه ارقام یکان سن
۱۲۵	روش دیگر اندازه‌گیری شاخص ترجیح بر حسب همه ارقام یکان سن
۱۲۷	برخی منابع نارسائی‌ها در اطلاعات جمعیتی
۱۲۸	تسطیح و بازسازی ارقام گزارش سن
۱۲۸	بازسازی مستقیم
۱۲۹	روش سازمان ملل
۱۲۹	بازسازی گروه‌های سنی پنجساله با روش نسبت
۱۳۰	تسطیح یا بازسازی با روش «تیوتن»
۱۳۱	روش غیرمستقیم
۱۳۲	تجزیه گروه‌های سنی پنجساله به سنین منفرد
۱۳۳	تجزیه گروه‌های سنی دهساله
۱۳۴	تجزیه گروه‌های سنی دهساله با روش «آریاگا»

فصل یازدهم: جمعیت فعال

۱۳۶	جمعیت فعال
۱۳۶	مفاهیم اصلی
۱۳۷	سنجهای فعالیت
۱۳۹	مدل کل فعالیت
۱۴۱	میزان‌های استاندارد شده فعالیت
۱۴۲	نسبت‌های بستگی یا تکفل اقتصادی
۱۴۳	نسبت یا میزان جایگزینی جمعیت فعال در گروه‌های سنی
۱۴۴	پیش‌بینی حجم جمعیت فعال در زمان مورد نظر
۱۴۵	تنظیم جدول عمر فعال

فصل دوازدهم: توزیع جغرافیایی جمعیت

۱۴۸	توزیع جغرافیایی جمعیت
۱۴۹	پارهای مقیاس‌های اندازه‌گیری

۱۵۲	تمرکز جمعیت و شهرنشینی
۱۵۹	سرعت و شتاب شهرنشینی
۱۶۰	مقیاس تمرکز جمعیت شهری
۱۶۰	مدل اندازه‌گیری «جییز»

فصل سیزدهم: جمعیت و توسعه اقتصادی و اجتماعی

۱۶۵	جمعیت و توسعه اقتصادی و اجتماعی
۱۶۶	جمعیت و توسعه اقتصادی از دیدگاه موافقان رشد جمعیت
۱۶۸	جمعیت و توسعه اقتصادی از دیدگاه مخالفان افزایش جمعیت
۱۷۱	نگاهی به تئوری حد متناسب جمعیت

فصل چهاردهم: نگاهی به نظریه انتقال جمعیتی

۱۸۱	نگاهی به نظریه انتقال جمعیتی
۱۸۱	ریشه‌های تاریخی
۱۸۳	نیمه دوم قرن بیستم
۱۸۳	انتقال جمعیتی در کشورهای در حال توسعه
۱۸۵	توسعه اقتصادی و کاهش مرگ و میر
۱۸۶	توسعه اقتصادی مؤثر بر باروری و زاد و ولد
۱۸۷	نگاهی به آینده انتقال جمعیتی
۱۸۸	چشم‌اندازی برای آینده

فصل پانزدهم: جمعیت و محیط زیست

۱۸۹	جمعیت و محیط زیست
۱۹۱	اثرات عامل جمعیت روی عنصر آب
۱۹۲	جمعیت جنگل و پوشش گیاهی در محیط زیست
۱۹۵	جمعیت و رابطه آن با مصرف انرژی
۱۹۶	برخی پیامدهای مصرف انرژی فسیلی

فصل شانزدهم: مروری بر سیاست‌های جمعیتی

۱۹۷	مروری بر سیاست‌های جمعیتی
۱۹۸	چاقوب مفهومی سیاست جمعیتی
۲۰۰	سابقه تاریخی سیاست‌های جمعیتی
۲۰۱	دوره بیست و پنج ساله منتهی بر سال ۱۹۷۰
۲۰۳	سیاست‌های جمعیتی در آغاز قرن بیست و یکم

۲۰۵	برخی سایت‌ها
۲۱۳	پیوست‌ها
۲۲۵	منابع

پیشگفتار چاپ دوم

نوشته حاضر تلاشی است برای تجدید چاپ کتاب «جمعیت‌شناسی عمومی» و اعمال اصلاحات لازم در آن، که در سال ۱۳۸۱، توسط انتشارات دانشگاه شهید بهشتی به چاپ رسید.

زمان چاپ اول به گونه‌ای بود که فرصت کافی برای دقت نظر و طرح پاره‌ای موضوعات لازم فراهم نیامد. ولی بنا به نیازی که وجود داشت، با تمامی نواقصی که بر عهده مولف آن بود، منتشر شد. اینک چاپ دوم با تجدیدنظرهای لازم انتشار می‌یابد. اشاره به چند نکته نیز ضروری به نظر می‌رسد.

برای کسی تردیدی باقی نمانده است که رویدادها و مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی و معضلات مربوط به محیط زیست، که امروزه با وزن و حجم بیشتری خود را بر جوامع تحمیل می‌کنند، شرایطی را بوجود می‌آورند که پژوهش‌های گوناگون در جستجوی راه و روش و ابزارهای سودمند، برای دستیابی به شرایط و اوضاع و احوال مطلوب را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد.

ضرورت این امر نه فقط برای امروز، بلکه قوی‌تر، معطوف به آینده است زیرا عقلانیت در حال حاضر، چشم‌پوشی، یا کم توجهی نسبت به آن را بر نمی‌تابد. شگفت آنکه جوامع پیشرفته حداقل برای نیم قرن آینده، خود را آماده می‌سازند و بی‌تردید لازمه این آمادگی تحقیق و پژوهش در آن مسائل است. از ویژگی‌های یک جامعه پویا اینست که اگر موفقیت‌های بدست آمده را سند افتخار خود می‌داند، نگاه به نارسائی‌ها و مشکلات را نمی‌تواند به کناری بگذارد و یا به دست تقدیر بسپارد.

تنوع مسائل و حجم و اندازه‌های آن تا حدی است که ذهن و فکر انسان مسوول را آرام نمی‌گذارد و دغدغه مدیریت آن را پیوسته گوشزد می‌کند نیازی به گفتن نیست که رشته‌های انبوه مسائل و معضلات کیفی و کمی تا حدود زیادی دست خود انسان در جامعه است.

چرا در همه زمان‌ها و مکان‌ها به آموزش تاکید می‌شود زیرا بدون آموزش کیفیت زندگی انسان محقق نمی‌شود. کمیت که مراد از آن تعداد نفوس و جمعیتی است که با هم زندگی می‌کنند، تاثیر قطعی در کیفیت زندگی دارد. این واقعیت‌ها از اهم مسائل آموزشی و پژوهشی است که جمعیت‌شناسی به آن می‌پردازد و امروزه بر همه روشن شده است که مساله جمعیت نه برای یک کشور بلکه برای جهان به صورت امری فراگیر درآمده است. مهاجرت‌ها، توسعه شهرها، زنان، جوانان، سالمندان، کودکان آواره و خیابانی، قومیت‌ها، فشار بر محیط زیست، طلاق و ناسازگاری‌ها، فرار از تشکیل خانواده و تن به مسوولیت فرزند ندادن، تحلیل رفتن منابع متأثر از فشار تقاضای فزاینده، محدودیت منابع تجدیدنپذیر، آلودگی‌ها، بیکاری، تبدیل شدن نیروی انسانی پشتوانه اقتصادی به سربار اقتصادی، و سایر موارد فراوان را می‌توان مثال زد، که به راحتی قابل دیندن است. به جرات می‌توان گفت که در بین حوزه‌های گوناگون علوم اجتماعی، جمعیت‌شناسی توانسته با پرداختن به این مسائل موقعیت ممتاز و برجسته‌ای را در جهان پیدا کند و تحقیقات ارزشمندی را که در زمینه‌های یاد شده و بسیاری دیگر در قالب مقالات، کنفرانس‌ها و سایر نشست‌های علمی گنجانده می‌شود، ارائه کند. این، محصول سعه صدر و عرق علمی دست‌اندرکاران جمعیت‌شناسی است، که از این راه توانسته مناسبات و تعامل‌های علمی را با سایر حوزه‌های مرتبط مانند جامعه‌شناسی، مطالعات فرهنگی، انسان‌شناسی فیزیکی، جغرافیا و محیط‌شناسی انسانی و غیره برقرار سازد که در اینجا مختصری به آنها اشاره می‌شود.

جمعیت‌شناسی و جامعه‌شناسی - رویدادها و وقایع جمعیتی مانند زاد و ولد و رفتارهای ذهنی و عینی باروری در قالب «الگوها» و «نرم»‌های اجتماعی بررسی می‌شوند. باروری و فرزندآوری که بر پایه «گزینش همسر» با طبیعت انسانی آن شکل می‌گیرد، با گزینش غریزی و اجتماعی و فارغ از تبعیت یک «الگو» که در حیوانات دیده می‌شود، متفاوت است. بنابراین اختلافاتی که در جوامع گوناگون انسانی وجود دارد، در پدیده‌های جمعیت‌شناختی، و حتی میزان و سطح توسعه اقتصادی انعکاس می‌یابد و تأثیرپذیری از عوامل اجتماعی را نشان می‌دهد. از اینرو، نیازی به توضیح نیست که موقعیت و منزلت اجتماعی زن نقش بسیار مهمی را ایفاء می‌کند و میزان نفوذ و گستره آن را روی سایر اعضا خانواده منعکس می‌سازد. بدین ترتیب حوزه‌های جامعه‌شناسی و جمعیت‌شناسی مشترکات خود را نشان می‌دهد.

جمعیت‌شناسی و فرهنگ - این مشترکات، بین وقایع جمعیت‌شناختی و فرهنگ نیز بطور گسترده وجود دارد. نموده‌ها و جلوه‌های فرهنگ را باید در سازمان‌های اجتماعی جستجو کرد. فرهنگ‌ها و جوامع توانان به حیات خود ادامه می‌دهند، در حالی که جوامع هویت خود را در بستر فرهنگ باز تعریف می‌کنند، به گونه‌ای که فرهنگ را می‌توان زیرساخت جوامع تلقی کرد. از اینرو با توجه به تفاوت‌هایی که در فرهنگ‌های مختلف وجود دارد می‌توان پذیرفت که نشانگان فرهنگی در گروه‌ها و جوامع پیشرفته، در سایر گروه‌ها و جوامع تأثیرگذار است، از سوی دیگر آثار رفتارها و الگوهای فرهنگی پیشرفته را در تغییرات عقلانی جمعیتی، می‌توان مشاهده کرد. مطالعه روند این تغییرات در متن مطالعات جمعیتی قرار دارد، به این معنی که انتقال و عبور یک جامعه از تعادل بیولوژیک، که در آن پدیده‌های حیاتی در سطح بالا قرار دارد، به تعادل عقلانی، که در آن پدیده‌ها به سطحی پایین می‌رسد، از چه مکانیزمی تبعیت می‌کنند، که فرایند «توسازی» یا بویایی جمعیت را نشان دهند.

جمعیت‌شناسی و انسان‌شناسی فیزیکی - انسان به عنوان موجودی که دارای ویژگی‌ها و خصوصیات ژنتیک با ساختار خاص خود است، منشاء تفاوت‌ها و اختلافات است که در کروموزوم‌ها دیده می‌شود. تغییرات ژنتیکی، ازدواج‌های درون گروه و هم خون، برون گروه و دیگر خون، سرآغاز تحولاتی است که از لحاظ انسان‌شناسی فیزیکی حائز اهمیت است و به دور از تبعات و پی‌آمدهای بیرونی نیست ژنتیک جمعیت نشان می‌دهد که پدر یا مرد دارای کروموزوم‌های X و Y است در حالی که مادر تنها دارای کروموزوم X است. بنابراین دو کروموزوم XX منتج به تولد دختر، و دو کروموزوم YX به تولد پسر منجر خواهد شد. حوزه‌های مشترک انسان‌شناسی فیزیکی و جمعیت‌شناسی را با این اشاره، می‌توان بازشناسی کرد و زمینه‌های مطالعاتی آن را دریافت.

جمعیت‌شناسی و جغرافیا - جمعیت با ویژگی‌های آن در حجم و اندازه، روند تغییرات، استقرار در مکان، بدون در نظر گرفتن فضای تحت اشغال، قابل تصور نیست. رابطه فضا و جمعیت، رابطه ظرف و مظروف است. تغییر و تحول در فضا و مکان را می‌توان متأثر از تغییرات جمعیتی دانست. تردیدی نیست که توسعه شهرها نتیجه مستقیم فشاری است که از ناحیه تحولات جمعیتی تولید و بر آن تحمیل می‌شود. از این رو، از نیمه دوم قرن بیستم، ارتباط علمی قابل توجه بین حوزه‌های جمعیت‌شناسی و جغرافیا پدیدار شد. گرچه موضوع محوری جغرافیا با اقلیم‌شناسی گره خورده است. اما استقرار جمعیت در شهرها و روستاها را نیز مورد مطالعه قرار می‌دهد. به علاوه جمعیت‌شناسی و جغرافیا در کنار هم، به مطالعه توزیع فضائی جمعیت و الگوهای باروری، مرگ و میر و مهاجرت شرایط آب و هوا و اقلیم و تامین نیازها و ذخائر غذایی جمعیت می‌پردازند. از سوی دیگر جغرافیا گرچه روند شهرنشینی را در مطالعات خود قرار می‌دهد، اما «شهر گرایی» در شهرنشینی را که در تصمیم‌گیری نسبت به رفتار باروری و زاد و ولد و رعایت آنچه را که به سلامت عمومی جمعیت مرتبط است، به جمعیت‌شناسی واگذار می‌کند. به علاوه، جغرافیا به مطالعات

مربوط به برنامه‌ریزی شهری عمیقاً علاقمند است. در حالی که مسائل مربوط به وضع درآمد جمعیت، امکان پس‌انداز، تشکیل سرمایه و سرمایه‌گذاری‌ها و نظائر اینها را، جمعیت‌شناسی بر عهده دارد. با اینحال در سال‌های اخیر مطالعات مشترک فراوان در این دو حوزه صورت پذیرفته، و دورنمای روشنی را نیز نشان می‌دهد. جمعیت‌شناسی و محیط‌شناسی انسانی - تغییراتی که در محیط زیست بطور پیوسته رخ می‌دهد، سبب آن شده است که همکاری‌های علمی قوی و پی‌گیر میان جمعیت‌شناسی و محیط‌شناسی انسانی شکل بگیرد. امروزه تردیدی باقی نمانده است که بزرگترین نگرانی و دغدغه برای جمعیت‌شناسی، سیر تحولات و تغییرات مهمی است که بی‌وقفه در محیط زیست بوجود می‌آید. در این زمینه، «مالتوسین‌های نوظهور» را می‌توان پیشگام دانست، که با طرح تز «محدودیت‌های رشد» چالش‌های موجود را به میان کشیدند. و با استناد به افت کیفی در محیط زیست، تلاش می‌کنند نشان دهند که این محدودیت‌ها به نقطه حداکثر خود رسیده‌اند. و با توجه به ظرفیت منابع تجدیدنابذیر، مهار رشد جمعیت را یکی از راه‌های موثر می‌دانند.

بخش‌های این کتاب به گونه‌ای تنظیم شده است که بتواند نیاز دانشجویان را تا حدی برطرف سازد و از سوی دیگر زمینه‌هایی را برای پژوهش‌های جمعیتی و بین‌رشته‌ای بطور گذرا معرفی کند. گرچه تلاش شده است که اشکالات به حداقل برسد ولی خطا و لغزش تا آخرین دم همراه انسان است و بنابراین قطعاً ایراداتی در این کتاب وجود دارد و نویسنده امیدوار است از راهنمایی و ارشاد خوانندگان و به ویژه استادان ارجمند بی‌نصیب نماند و این سرمایه را از کف ندهد.

دکتر محمد سید مبرزانی